

RENÉ DESCARTES

**MÉDITATIONS
MÉTAPHYSIQUES**

ПЕРШИЙ РОЗМИСЕЛ

Про речі, що можна взяти під сумнів

Ось уже якийсь час, як я спостеріг, що з раннього дитинства сприйняв як істинні чимало суджень, а те, що надалі вибудував на таких хибних принципах, могло бути лише сумнівним і недостовірним; тож слід було якось раз у житті всерйоз заходитися й позбутися всіх суджень, які я досі приймав на віру, і почати все спочатку з самого підмурку, якщо вже я хотів установити в науках щось міцне й постійне. Та цей задум видався мені надто незмірним, тож я чекав, доки досягну віку настільки зрілого, що вже не можна буде сподіватися настання іншого, коли буду здатнішим до здійснення цього завдання; я так довго відкладав його, що віднині вважаю, що припустився б помилки, якби й далі марнував час, який залишався мені для дій.

Тож сьогодні, коли мій розум вільний від усіляких турбот, я, забезпечивши собі спокій у мирному усамітненні, серйозно візьмуся за докорінне руйнування всіх своїх колишніх суджень. Для досягнення цієї мети немає жодної потреби доводити, що всі вони недостовірні, чого я, напевно, ніколи б не домігся, тим паче що розум уже переконував мене, що так само старанно я повинен утримуватись від визнання як речей не зовсім достовірних і незаперечних, так і речей явно хибних; найменшого сумніву щодо них досить, аби від них усіх відмовитись. Для цього зовсім необов'язково розглядати кожну з них окремо, бо це була б нескінченна праця. Оскільки ж руйнування підмурку неодмінно веде до руйнації всієї будівлі, то я почну з наступу на принципи, на яких ґрунтувались усі мої колишні погляди.

Все, що досі сприймалося мною як найістинніше й найобґрунтованіше, я пізнав із чуттів або завдяки чуттям; утім, я іноді відчував, що ці чуття оманливі, а обачність схиляє нас не довіряти до решти тому, хто нас бодай раз ошукав.

Та хоча відчуття нас не раз обманюють стосовно речей маловідчутних і надто віддалених, зустрічається, імовірно, багато інших, сумніватися в яких нерозумно¹, хай навіть ми їх пізнаємо через них самих: наприклад, те, що я сиджу тут, біля вогню, в халаті, тримаю в руках ці папери або там щось інше. Чи міг би я заперечувати, що ці руки й тіло належать мені? Хіба що прирівнявши себе до отих навіжених, чий мозок настільки вражений і очманілий від випарів чорної жовчі, аж вони вперто вважають себе королями, тоді як самі бідні, або одягненими в золото й пурпур, коли вони просто голі, або ж уявляють себе глеком або скляним виробом. Але ж вони божевільні, і я виявився б таким самим безумцем, якби чинив, як вони.

Однак тут слід мати на увазі, що я людина, тож маю звичку спати й уявляти вві сні такі самі, а іноді невірорідніші речі, які цим безумцям увижаються наяву. Скільки разів траплялось, що вночі мені снилось, ніби я одягнений сиджу на цьому самому місці, біля вогню, хоча в цей час я зовсім роздягнений лежав у своєму ліжку? Щоправда, тепер мені здається, що я дивлюсь на цей папір зовсім не сонними очима, що голова, якою я похитую, зовсім не дремає, що я свідомо й навмисно простягаю й відчуваю цю руку; а те, що діється вві сні, бачиться не так чітко й виразно. Та розваживши докладно, я пригадую, що подібні ілюзії нерідко обманювали мене і вві сні. Задумавшись над цим, я явно впевнююсь у відсутності переконливих ознак або досить певних знаків, завдяки яким можна чітко відмежувати неспання від сну, і це мене вражає; моє здивування таке, що я фактично здатен переконати себе, начебто я сплю.

А тепер припустімо, що ми заснули і всі ці особливості, а саме: розплющування очей, хитання головою, простягання руки тощо, не що інше, як оманливі ілюзії, а наші руки й усе тіло, можливо, зовсім не такі, якими ми їх бачимо. Однак слід принаймні визнати, що речі, які нам увижаються вві сні, постають немов малюнки й картинки, що можуть бути створені лише за подобою чогось справді реально-го; і тому принаймні такі загальні речі, як очі, голова, руки й решта тіла, — це речі не уявні, а реальні. Справді, навіть коли художники намагаються зобразити якнайхімерніших сирен і сатирів, малюючи дивні й неймовірні форми, вони не можуть надати їм зовсім небаченого в природі вигляду, бо лише витворюють своєрідні поєднання частин тіла різних тварин, або ж, якщо їхня уява настільки екстравагантна, що зуміє вигадати щось нове, досі нами ніде не бачене, тобто їхній витвір становитиме річ до решти вигадану й цілком невірорід-

¹ Сумніватися в яких просто неможливо.

ну, то принаймні фарби, якими його мальовано, мусять бути справжніми.

З цієї самої причини слід визнати, що хоча навіть такі загальні речі, як очі, голова, руки тощо, можуть бути уявними, існують, однак, іще простіші й загальніші речі, наявні й реальні, через змішування яких, як і через поєднання кількох істинних кольорів, виникли образи всіх речей, як істинних і реальних, так і вигаданих і фантастичних, що їх уміщує наша думка. До цієї низки речей належить тілесна природа взагалі і її просторовість, а також обриси просторових речей, їхні розміри або величина й кількість, як і місцезнаходження й час, що вимірює їх тривалість, тощо.

Можливо, саме тому ми не помилились, якщо скажемо, що фізика, астрономія, медицина та інші науки, що залежать від розгляду складних речей, дуже сумнівні й недостовірні, зате арифметика, геометрія й інші науки такого плану, що вивчають речі вкрай прості й загальні, не надто переймаючись, існують ті в природі чи ні, містять у собі дещо достовірне й безсумнівне, — адже незалежно від того, сплю я чи не сплю, два додані до трьох дають завжди п'ять, а квадрат ніколи не матиме більше чотирьох сторін; як на мене, немислимо, аби настільки очевидні істини можна було запідозрити в хибності й недостовірності.

І все ж у розумі вже давно утвердилась думка про існування Бога, який може все і який, задумавши, створив мене таким, яким я є. Хто ж може запевнити мене, що Бог улаштував так, щоб не існувало жодної землі, жодного неба, жодного просторового тіла, жодного обрису, жодної величини ані місця, а я все-таки ці речі відчував і мені здавалося, що все це існує саме таким, яким я його бачу. Та оскільки, — в чому я іноді пересвідчуюсь, — інші можуть помилятися навіть щодо речей, які вони вважають добре їм відомими, то ймовірно, що Бог захотів, аби я помилявся щоразу, коли два додаю до трьох або рахую сторони квадрата, або розмірковую про щось зовсім просте, якщо не можна уявити щось іще простіше. А втім, можливо, Бог не захотів, аби я сам себе ошукував, бо Він, кажуть, все милостивий. Проте якби Його милості не відповідало створювати мене таким, який завжди помиляється, то, здавалося б, Йому також суперечило б допустити, аби я помилявся час від часу, і все ж, я не можу припустити, що Він це допускає.

Знайдуться, можливо, люди, які воліли б радше заперечувати існування всемогутнього Бога, ніж вірити в недостовірність усіх інших речей. Та не перечмо їм відразу й припустимо для їхньої ж користі, що все сказане тут про Бога вигадка. І все-таки, хоч би яким чином, на їхню думку, я досяг стану мого наявного буття — через якусь лиху долю або фатум, через приписувану йому якусь випадковість або наявну в ньому послідовну низку взаємопов'язаних речей, — цілком певно, — оскільки здатність помилятися — це різновид недоскона-

лості, — чим слабкішим буде творець, якому вони приписують моє походження, тим імовірніше, що через свою недосконалість я помилятимусь завжди. Звичайно, мені нічого відповісти на подібні докази, а втім, мушу зізнатися, що з усіх думок, які я вважав раніше за істинні, не знайдеться жодної, стосовно якої я міг би тепер не сумніватися, і не через якусь нерозважність або легковажність, а з причин вагомих і виважених: тож, прагнучи знайти в науках щось стале й ґрунтовне, я мушу зупинитися й надалі не висловлювати судження про подібні думки, довіряючи їм не більше, ніж речам, що видаються вочевидь неправливими.

Втім, я не можу обмежитись тільки цими заувагами, я мушу намагатися завжди про це пам'ятати, оскільки колишні звичні погляди часто спадають мені на думку, тривале й стале користування ними наче дає їм право захоплювати мій розум усупереч волі, і вони стають трохи не господарями моєї віри. І я ніяк не відвикну на них покладатися й їм довіряти, доки вважатиму їх такими, якими вони є насправді, тобто в чомусь сумнівними (як я щойно показав) і все-таки ймовірними, тож мало більше підстав їм довіряти, ніж їх заперечувати. Тому, гадаю, буде обачніше, коли, прийнявши протилежну точку зору, я докладатиму всіх зусиль, щоб обманювати себе весь час, роблячи вигляд, що всі ці погляди хибні й вигадані¹, доти, доки не похитну свої упередження настільки, що вони не зможуть схилити мою думку більше ні в один, ні в другий бік, аби надалі моє судження не підпадало під вплив поганих звичок і не збілось з прямого шляху, який може привести до пізнання істини. Я все-таки певен, що на цьому шляху не може бути небезпеки заблукати, я не буду надто недовірливим наразі, адже тепер питання не в тому, щоб діяти, а щоб міркувати й пізнавати.

Отож, я припускаю, що насправді існує не всемілостивий Бог як єдине верховне джерело істини, а якийсь злий геній, настільки ж хитрий і облудний, як і могутній, що задіяв увесь свій хист, аби мене ошукати. Я уявляю, що небо, повітря, земля, кольори, форми, звуки і всі зовнішні речі, що ми їх бачимо, це лише облудні ілюзії², якими він скористався, аби підловити мене на легковірність. Я уявлятиму себе без рук, без очей, плоті й крові, без будь-яких відчуттів, але хибно впевненим, що ними володію. Я вперто дотримуватимусь цієї думки і, якщо завдяки такому підходові виявлюсь нездатним досягнути якусь істину, то принаймні володітиму можливістю стояти на своєму. Ось чому я старанно остерігатимусь приймати на віру щось недостовірне, і так добре підготую свій розум до всіляких хитрощів цього великого ошуканця, що йому попри всю його могутність і хитромудрість, не вдасться нічого мені нав'язати.

¹ Роблячи вигляд якийсь час, що ці думки до решти хибні й вигадані.

² Ілюзії снів.

Однак цей задум складний і трудомісткий, а лінощі непомітно затягують мене в звичний плин життя. І як ото раб, що насолоджувався уявною свободою вві сні, боїться прокидатися, коли починає підозрювати, що його свобода лише сон, і підтримує приємні ілюзії, аби довше насолоджуватись ними, так і я непомітно для себе сповзаю до своїх колишніх поглядів і боюся прокидатися з цього забуття, лякаючись, що невсипуща праця, яка настане після цього мирного спокою, може не просто привести колись до якогось світла в пізнанні істини, а виявиться недостатньою, аби осяяти весь морок щойно заторкнутих складних проблем.

ДРУГИЙ РОЗМИСЕЛ

*Про природу людського розуму й те,
що пізнати його легше, ніж тіло*

Мій учорашній розмисел збурих мій розум стількома сумнівами, аж я ніяк не владен їх забути. Між тим не бачу, як їх можна було б вирішити; я неначе несподівано потрапив у глибокий вир і так розгубився, що не можу ні стати ногами на дно, ні виринути на поверхню. Однак я таки зберуся з силами, аби рушити далі обраним учора шляхом, віддаляючись від усього, в чому зауважу бодай крихту сумніву, неначе мені напевно відомо, що це абсолютно хибно. Я постійно триматимусь цього шляху, доки не зустріну чогось достовірного, або, якщо не зможу домогтися чогось іншого, то принаймні доки не переконаюсь, що в світі немає нічого достовірного.

Для того щоб зрушити й перемістити земну кулю, Архімед потребував всього-на-всього надійної нерухомої точки опертя. Я так само матиму право жити високі сподівання, якщо мені пощастить знайти бодай одну достовірну й незаперечну річ.

Відтак я припускаю, що всі видимі речі оманливі; я переконую себе в тому, що все те, що мені підсуває пам'ять-ошуканка, не існує; я думаю, що в мені відсутнє будь-яке відчуття, вважаю, що тіло, форма, просторовість, рух і місцезнаходження — це лише вигадки мого розуму. Що ж тоді можна вважати істинним? Можливо, тільки те, що в світі немає нічого достовірного.

Звідки ж мені знати, чи не існує якоїсь іншої речі, відмінної від тих, що я визнавав недостовірними, яка не викликає анінайменшого

сумніву? Чи немає якого-небудь Бога або якоїсь могутньої сили, що вкладає такі думки в мій розум? У цьому немає необхідності, бо, можливо, я сам здатен їх формувати. Хіба принаймні я не щось суще? Але я вже відкинув наявність будь-якого відчуття і тіла в собі. Однак вагаюся, бо що тоді з цього випливає? Хіба я настільки залежу від тіла й від чуттів, що мені годі без них обійтися? Але я переконав себе, що на світі немає нічого, немає ні неба, ні землі, ні розуму, ні тіла, і хіба я не переконав себе, що й мене немає? Ніскілочки, я, звичайно був, якщо зміг себе переконати або просто про щось думав. Однак існує невідомий мені, надзвичайно могутній і хитрий ошуканець, який використовує всю свою спритність, аби постійно мене ошукувати. Якщо ж він мене ошукує, то все-таки я, без сумніву, існую; і нехай він мене ошукує скільки завгодно, він не зможе домогтися, аби я став нічим, доки я думатиму, що я щось. Таким чином, добре поміркувавши й докладно все розваживши, слід, урешті, зробити висновок і назавжди прийняти, що положення я є, я існую — неодмінно правильне щоразу, як я його вимовляю або осягаю розумом.

Проте я ще не зовсім ясно розумію, чим є я, той я, який певен у власному існуванні; тож надалі мушу ретельно остерігатись, аби необачно не сприйняти щось інше як себе і, таким чином, не припуститися помилки в знанні, яке, стверджую, достовірніше й очевидніше всіх знань, що їх я мав досі¹.

Ось чому я далі розглядатиму, чим я вважав себе, перш ніж дійшов цих останніх висновків; я відберу зі своїх колишніх поглядів усе, що може бути заперечене доказами, на які я щойно посилався, аби залишилось тільки те, що цілком незаперечне. Тож чим я вважав себе раніше? Усе просто — я вважав себе людиною. Тоді, що таке людина? Чи скажу я, що це розумна тварина? Звичайно, ні, бо тоді довелося б з'ясовувати, що таке «тварина» і що означає «розумна»; і, таким чином, одне питання непомітно привело б нас до безлічі інших, іще складніших і заплутаніших, а мені не хотілося б зловживати тією дещицею часу й дозвілля, яка ще залишається в мене, гаючи її на розплутування подібних тонкощів. Краще зупинюся на аналізі думок, які перед цим самовільно виникали в моєму мозку, підказані лише моєю природою, коли я прагнув з'ясувати своє буття. Насамперед я вважав, що маю обличчя, долоні, руки й узагалі весь той механізм із кісток і плоті, такий, який можна побачити в трупа, що його я назвав тілом. Окрім того, я враховував, що я їм, ходжу, відчуваю й мислю, — усі ці дії я приписував душі; але я й далі міркував над тим, що таке душа, а коли й зупинявся, то уявляв, що це щось вкрай розріджене й трепетне, як ото вітер, полум'я або геть розріджене повітря, що просочилось і наповнило найгрубіші частини мого тіла. У мене не виникало жодних сумнівів щодо природи мого тіла, бо я вважав, що достеменно її знаю, і якби захотів описати згідно з наяв-

¹ Найдостовірніше й найочевидніше всіх.

ним у мене розумінням, то описав би її так: під тілом я розумію все, що може бути окреслене якоюсь формою, що може перебувати в якомусь місці, заповнити певний простір, виключаючи присутність іншого тіла в ньому, що може сприйматись дотиком або зором, слухом або смаком, що може рухатись по-різному, але не саме по собі, а завдяки чомусь сторонньому, яке торкається його й залишає свій відбиток. Бо, як на мене, здатність рухатися, відчувати й думати зовсім не належить до переваг тілесної природи; навпаки, мене скорше дивувало, коли я зауважував подібні властивості в деяких тілах.

Але хто ж тоді я сам, якщо допускаю існування якогось надзвичайно могутнього і, якщо дозволите, в'їдливого хитруна, який докладає всіх зусиль і вміння, щоб мене ошукувати? Чи ж можу я бути певен, що володію бодай чимось із усього, що я перелічив, як приналежне до природи тіла? Я зосереджено розмірковую, подумки розглядаю й перебираю всі ці речі, але не знаходжу жодної, про яку б сказав, що вона належить мені. Немає потреби зупинятись, аби їх перелічувати. Звернімося краще до атрибутів душі, щоб з'ясувати, чи якісь із них мені властиві. Це передусім здатність їсти й ходити, але якщо те, що тіла я не маю, слушно, тоді істинне те, що я не можу ні ходити, ні їсти. Далі — здатність відчувати, але без тіла відчуття неможливі; окрім того, траплялося, що вві сні у мене не раз виникало відчуття багатьох речей, яких, як я відзначав прокинувшись, я зовсім не відчував. Ще далі — здатність мислити, ось тут я вважаю, що мислення — справді мій атрибут. Воно єдине не може бути відчужене від мене. *Я є, я існую* — це достовірно, але як довго? Стільки, скільки я мислю, бо, можливо, я перестав би нараз бути або існувати, якби перестав мислити. Тепер я не припускаю нічого, що не є неодмінно істинним; власне кажучи, я тільки річ, яка мислить, тобто розум, або інтелект, або глузд, — значення цих термінів досі мені було невідоме. Отже, я істинна, справді існуюча річ, але яка ця річ? Річ мисляча, як я вже сказав. Що ще? Я напружу всю свою уяву в намаганні з'ясувати, чи я не щось іще. Я зовсім не поєднання членів, що називається людським тілом. Я не всепроникне розріджене повітря, що пронизало все тіло; я не вітер, не подих, не пара, ніщо з усього того, що я міг би вигадати або уявити, бо припустив, що все це ніщо, і, не змінюючи цього положення, вважаю, що я надалі достовірний і що я — дещо.

Утім, можливо також, що ті самі речі, які я вважаю неіснуючими, бо вони мені невідомі, насправді не відрізняються від відомого мені «я»!¹ Не знаю, не про це тепер ідеться, я можу висловлювати судження лише про відомі мені речі: я визнаю, що я є, і тепер прагну з'ясувати, який я, — «я», чиє існування я визнаю². Власне, цілком певно, що це поняття і знання мене самого, взяте в такому точному значенні³, ніяк не залежить

¹ Від того, відомого мені «я».

² Який я, отой «я», чиє існування я визнаю.

³ Цього буття, взятого в такому точному значенні.

від речей, чие існування мені поки що невідоме; відтак, і тим більше, воно не залежить від речей, вигаданих уявою. Власне, саме терміни «вигадувати» й «уявляти» попереджають мене про мою помилку, я справді вигадував би, якби уявляв себе чим-небудь, оскільки уявляти — це не що інше, як спостерігати форму або образ тілесної речі. Я ж напевно знаю, що я є, і цілком можливо, що всі образи й речі загалом, що їх відносять до тілесної природи, не що інше, як сні або химери. У зв'язку з цим я ясно бачу, що в словах «я напружую уяву, щоб чітко знати, хто я такий» так само мало глузду, якби я сказав: зараз я прокинувся й бачу щось реальне й істинне; та оскільки бачу ще не досить чітко, то я навмисно засну, аби в снах усе це уявлялося правдивішим і очевиднішим. Цим я цілком ясно визнаю, що ніщо з того, що я можу збагнути завдяки уяві, не належить моєму знанню про мене самого і розум слід старанно відволікати від подібного способу осягати, аби він сам міг точно визнати свою природу.

Отож, що я таке? Річ, яка мислить? А що таке річ, яка мислить? Це річ, яка сумнівається, пізнає, стверджує, заперечує, бажає або не бажає, а також уявляє й відчуває. Звісно, це не так і мало, якщо все це властиве моїй природі. А чому б і ні? Хіба я надалі не той, хто сумнівається майже в усьому, хоча розуміє й пізнає певні речі, хто переконливо стверджує тільки їх істинність, заперечуючи всі інші, хто бажає й прагне пізнати ще більше, хто не хоче помилятися, хто уявляє багато речей, іноді всупереч тим, що має, і хто відчуває так само багато ніби завдяки органам тіла? Чи в усьому цьому є бодай щось, що було б настільки достовірним, як те, що я є й що я існую, навіть якщо я й надалі спатиму, а той, хто дав мені життя, усіляко ошукуватиме мене? Чи бодай один із цих атрибутів можна вирізнити з мого мислення, тобто, так би мовити, відокремити від мене самого? Адже те, що я сам сумніваюсь, розумію й бажаю настільки очевидно, що не виникає жодної потреби щось пояснювати. Я цілком певно здатен уявляти, бо хоча (як я вже припускав) може трапитись, що уявлені мною речі нереальні, здатність уявляти й надалі зберігається в мені, залишаючись частиною мого мислення. І, нарешті, я той самий, хто відчуває, тобто сприймає й пізнає речі немов через органи чуття, адже я справді бачу світло, чую шум і відчуваю тепло. Мені можуть зауважити, що ці реалії несправжні, а я сплю. Нехай, і все-таки достовірне принаймні те, що мені здається, начебто я бачу, чую або зігріваюсь; це, власне, те, що я називаю відчуттям, а взяте в такому точному розумінні — не що інше, як мислення. Тож я ясніше й виразніше, ніж доти, починаю пізнавати, який я.

Проте мені все ще здається, що тілесні речі, образи яких створюються моїм мисленням і які перевіряються відчуттям, сприймаються значно виразніше, ніж та, невідома мені часточка мене самого, що не піддається уяві: хоча, по суті, дуже дивно, що я краще й легше осягаю речі, які вважаю сумнівними й віддаленими, ніж речі справжні й достовірні, що належать моїй справжній природі. Проте я добре бачу, в чім

тут річ: моєму розумові подобається збивати себе з пантелику, він ще не здатен триматись у справжніх межах істини. Спробуймо ще раз попустити віжки, аби пізніше, коли непомітно й доречно натягнемо їх, мати змогу легше ними управляти.

Почнімо з розгляду речей найзагальніших, які, на нашу думку, ми розуміємо найчіткіше, а саме тіл, що їх ми торкаємось і бачимо. Але не тіл узагалі, бо звичайно загальні поняття виявляються невиразнішими, а якого-небудь окремого тіла. Візьмімо, наприклад, шматочок воску, щойно вийнятий із вулика: він ще не втратив духмяності меду, який він містив, він дещо зберіг і від запаху квітів, з яких його зібрано; його колір, форма й величина очевидні; він твердий, холодний, піддається натискуванню, у відповідь на удар по ньому чуємо звук. Тобто йому властиві всі ознаки, що чітко вирізняють тіло.

Та ось, поки я говорив, його піднесено до вогню: те, що залишалось від смаку, пропадає, запах вивітрюється, колір змінюється, форма губиться, об'єм збільшується, він розріджується, нагріваючись, його ледве можна торкнутися, при ударі не чути жодного звуку. Чи ж він залишається тим самим воском і після такої переміни? Мусимо визнати, що так, ніхто цього не може заперечити¹. Що ж тоді було відомо про цей шматочок воску цілком точно? Звичайно, це не може бути щось із того, що я зауважив у ньому завдяки чуттям; оскільки всі речі, що в ньому доступні смакові, нюхові, доторкові й слухові, зазнали змін, і все ж це й далі той самий віск². Утім, можливо, що все якраз так, як я вважаю тепер, а саме, що віск³ не був ні духмяністю меду, ні тими приємними пахощами квітів, ні тією близьною, ні тією формою, ні тим звуком, а був просто тілом, як трохи раніше уявлялось мені через оті властивості, що їх тепер заступили інші. Втім, що, власне кажучи, я уявляю собі, коли осягаю його таким? Уважно розгляньмо його й подивімось, що залишиться, коли відкинемо все, не приналежне до воску. Залишиться, звичайно, тільки щось просторове, гнучке й мінливе. А що воно таке, оце гнучке й мінливе? Може, як я уявляю собі, замість округлої форми цей віск здатний набути форми кубічної, а далі й трикутної? Певно, ні, оскільки я вважаю його здатним зазнавати безлічі подібних змін⁴, то не зміг би переглянути цю нескінченність у своїй уяві, відповідно моє сприйняття воску формується не завдяки здатності уявляти. Що ж тоді таке просторовість? Може, вона також щось невідоме, адже коли віск нагрівається, вона розширюється, вона стає ще більшою, коли віск зовсім розтоплюється, іще більшою — при ще сильнішому нагріванні? Я не зумів би уявити собі ясно й правильно сутність воску, не припустивши, що в

¹ Ніхто цього не заперечує, ніхто не думає інакше.

² Це й далі віск.

³ Віск сам по собі.

⁴ Оскільки я розумію, що він здатний на незліченні перетворення подібного плану. Далі *conception* перекладається як *comprehensio*.

своїй просторовості він здатен набувати набагато більше форм, ніж я можу собі уявити. Тож доводиться визнати, що навіть в уяві я не здатен осягти, що таке віск, його осягає тільки мій інтелект¹. Я зупиняюсь на цьому шматочку воску зокрема, бо все сказане ще очевидніше для воску взагалі. То який він, той віск, який можна осягти лише інтелектом або розумом²? Звичайно, це той самий шматочок, що його я бачу, торкаюся, уявляю, власне той, що його я знав від самого початку. Проте слід зазначити, що його сприйняття, або інакше дія, через яку його зауважують, — це ні бачення, ні дотик, ні уявлення, і ніколи нічим цим не було, хоча раніше так і здавалося, це лише сприйняття³ розуму, що може, як раніше, виявитись недосконалим і нечітким, або, як тепер, ясним і виразним залежно від ступеня моєї зацікавленості властивими йому речами.

Проте я не дуже дивуюся, зауважуючи, наскільки мій розум слабкий і схильний непомітно впадати в оману. Адже коли я мовчки розглядаю все це в собі, мене, все ж, спиняють слова, і майже збивають із плигу терміни побутової мови; адже ми кажемо, що бачимо той самий віск, коли його нам показують, а не твердимо, що він той самий на підставі того самого кольору й тієї самої форми⁴; далі з цього мені хотілося б зробити висновок, що ми пізнаємо віск завдяки зору, а не лише умоглядно, якби іноді я не виглядав з вікна на перехожих на вулиці, дивлячись на яких, я звичайно скажу, що бачу людей, так само як кажу, що переді мною віск, тимчасом як з вікна мені видно лише капелюхи й плащі, які можуть бути натягнені на привидів або на вигаданих людей, що рухаються за допомогою пружин⁵. Та я роблю висновок, що це таки люди, тобто завдяки самій лише здатності висловлювати судження, що властива моєму розумові, я осягаю те, що начебто бачив на власні очі.

Людині, яка намагається піднести своє пізнання вище звичайного рівня, соромно шукати нагоди сумніватись у виразах і зворотах, запозичених у простолюду. Краще я провадитиму далі і розгляну, коли я найочевидніше й найдосконаліше осягав, що таке віск: або тоді, як уперше зауважив і вирішив, що пізнав його завдяки зовнішнім чуттям, або, зрештою, завдяки здоровому, як його називають, глузду, тобто здатності уявляти, або аж тепер, коли ще докладніше розглянув, що таке віск і як його можна пізнати. Сумніви тут, звісно, недоречні. Що в цьому першому сприйнятті було ясним і очевидним і не могло так само бути доступним і найменшій істоті? Та коли я відрізняю віск від його зовнішніх проявів і, ніби знявши з нього всі запони, розглядаю його голу сутність,

¹ І я його сприймаю лише розумом.

² Який я сприймаю лише розумом.

³ Це сприйняття одного розуму.

⁴ Ми кажемо, що бачимо сам віск, якщо він наявний, але не стверджуємо його наявність на підставі кольору й форми.

⁵ Натягнені на автоматів.

то, звичайно, не можу досягнути його без людського розуму, навіть якщо моє судження в чомусь може виявитися помилковим.

Утім, що, власне, можна сказати про розум, тобто про себе самого? Адже досі я не допускаю в собі нічого, крім розуму. Що я можу розповісти про себе, який начебто так ясно й чітко досягнув цей шматочок воску? Хіба ж я знаю себе не тільки з більшою істинністю й достовірністю, але й з більшою чіткістю й очевидністю? Бо якщо я висловлюю судження про існування воску на підставі того, що його бачу, то звідси ще очевидніше моє існування, хоча б тому, що я його бачу. Цілком можливо, що те, що я бачу, насправді не віск, можливо також, що я не маю очей, аби щось бачити; але коли я бачу або гадаю, що бачу (тут я не проводжу різниці), неможливо, аби я сам, — той, що мислить, — не був чимось. Отож, якщо я вважаю, що віск існує, бо я його торкаюся, звідси знову випливає те саме — що я існую; і якщо я суджу про нього на підставі того, що мені підказує уява або будь-яка інша причина, висновок знову буде такий самий. І те, що я зазначив тут про віск, можна застосувати до всіх інших речей, що перебувають поза мною. Тож якщо поняття воску або знання про нього здається чіткішим і виразнішим після того, як я виявив його не лише завдяки зору й доторку, але й з багатьох інших причин, наскільки ж то очевидніше, виразніше й чіткіше я повинен знати себе самого, адже всі причини, які допомагають пізнати й досягнути природу воску або якогось іншого тіла, значно легше й очевидніше свідчать про природу мого розуму? Причому в самому розумі міститься багато чого іншого, здатного сприяти висвітленню його природи, тож ті, що залежать від тіла¹, як ото останні, практично не варті й згадки.

Ось так я, врешті, непомітно повернувся туди, куди хотів: оскільки я вже знаю, що ми, власне кажучи, пізнаємо тіла² тільки завдяки нашій здатності сприймати, а не завдяки уяві або чуттям, і що ми пізнаємо їх не тому, що бачимо або торкаємось, а лише тому, що досягаємо думкою, мені, звісно, зрозуміло, що я ніщо не можу сприйняти легше, ніж пізнати своє тіло. Та оскільки відмовитись одразу від старих поглядів майже неможливо, бажано було б ненадовго затриматись тут, аби за допомогою тривалого розмислу закарбувати в пам'яті це нове знання.

¹ Ті, що еманують з тіла до душі.

² Ми сприймаємо тіла самі по собі.